

PAPER DETAILS

TITLE: Milli Tarihin Yeniden Insa Sürecinde Sabitler ve Degiskenler: Bagimsizlik Öncesi ve Sonrasi
Azerbaycan Tarihçiliginde Osmanli Imaji (Tarih Ders Kitaplari Çerçevesinde)

AUTHORS: Elnura Azizova

PAGES: 637-670

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/851584>

**MİLLİ TARİHİN YENİDEN İNŞA SÜRECİNDE SABİTLER VE DEĞİŞKENLER:
BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ VE SONRASI AZERBAIJAN TARİHÇİLİĞİNDE OSMANLI İMAJI
(TARİH DERS KİTAPLARI ÇERÇEVESİNDE)**

CONSTANTS AND VARIABLES IN THE RECONSTRUCTION PROCESS OF NATIONAL HISTORY: MUTUAL ANALYSIS OF OTTOMAN IMAGE IN PRE AND POST-INDEPENDENCE PERIOD OF AZERBAIJAN HISTORY (WITHIN THE FRAMEWORK OF HISTORY TEXTBOOKS)

ELNURA AZİZOVA

Doç. Dr., Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Azerbaijan Institute of Theology, Faculty of Theology, Department of Religious Studies
Bakü, Azerbaycan

elnuraazizova@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>

MAKALE BİLGİSİ	ARTICLE INFORMATION
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Received
9 Nisan 2019	9 April 2019
Kabul Tarihi	Accepted
24 Ekim 2019	24 October 2019
Yayın Tarihi	Published
30 Aralık 2019	30 December 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Aralık	December
Doi	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.551181	

ATIF/CITE AS

Azizova, Elnura, "Milli Tarihin Yeniden İnşa Sürecinde Sabitler ve Değişkenler: Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Azerbaycan Tarihçiliğinde Osmanlı İmajı (Tarih Ders Kitapları Çerçevesinde)-Constants and Variables in the Reconstruction Process of National History: Mutual Analysis of Ottoman Image in Pre And Post-Independence Period of Azerbaijan History (Within The Framework Of History Textbooks)", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 36 (Aralık-December 2019): 635-668.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat>

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey. All rights reserved.

**Milli Tarihin Yeniden İnşa Sürecinde Sabitler ve Değişkenler: Bağımsızlık
Öncesi ve Sonrası Azerbaycan Tarihçiliğinde Osmanlı İmajı (Tarih Ders
Kitapları Çerçevesinde)**

**Constants and Variables in the Reconstruction Process of National
History: Mutual Analysis of Ottoman Image in pre and
post-independence Period of Azerbaijan History
(within the framework of history textbooks)**

Abstract

Being one of the most influential areas having great influence on the development of historiography, especially in the last two centuries, national history writing has been the most effective means of creating political and cultural identity beyond recording of the vital events of the political, social and cultural life of the nations. During the last century national historiography in Azerbaijan has experienced ideologically, politically and culturally three different stages of its history: Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920), Azerbaijan Soviet Socialist Republic (1920-1991) and Azerbaijan Republic (1991-). 71 years of Soviet and 28 years of the post-soviet period are the periodic limits of this research.

Similarly, to other nations, history of Azerbaijani Turks has been developed through the military, political, economic, social and cultural interaction with other nations. In this context, in terms of national historiography of Azerbaijan, Turkey was one of historically important figures that cannot be compared with other states. Taking into account its earlier and later stages as Seljuks and the Republic of Turkey, the Ottoman Empire took part within the history of Azerbaijan. The main purpose of this investigation is to determine the perception of the Ottomans in Azerbaijani historiography and to analyze the continuity and changes between these two periods of the national historiography. The relevant data from the history textbooks which were, and still are standard and compulsory by the Ministry of Education in schools of Azerbaijan in both the soviet and post-soviet periods will be evaluated qualitatively by applying content analysis method.

Key Words: Turkish history, National Historiography, History Textbooks, Ottomans, Turkey, Azerbaijan.

Summary

During the Soviet period, the Ottoman Empire was introduced as “occupying state” for Azerbaijan according to the policy of Soviet historiography.

This image of the Ottomans has changed throughout the rereading process of the history after Azerbaijan gained its independency and the approaches that led to significant changes in the Ottoman perception were put forward.

In the Soviet period history textbooks, the Ottoman Empire is mentioned as a foreigner who occupied the territory of Azerbaijan. The Ottomans, who occupied large lands in Europe, Asia and Africa, is the most fearful dream of Azerbaijan in the region, especially during the 16-17th centuries. The Ottoman-Safavids relations, which worsened in the Battle of Chaldiran, provided a good excuse for the occupation, and the Ottomans carried out invasion marches on the territory of Azerbaijan. During these marches the Ottomans murdered and enslaved tens of thousands of people, oppressed and persecuted Shiites and Christians, bankrupted the people because of heavy taxes, took to Turkey many scholars and craftsmen. As a result, the Ottomans became the most damaging state from which Azerbaijan suffered in political, economic and cultural terms.

Although the Ottoman image in the history textbooks of the post-independence period overlaps with the Soviet period in some respects, it is often attempted to create a more moderate Ottoman perception throughout different approaches. The Ottoman-Safavid relations remain one of the most sensitive subjects of national historiography. The main reason of the Ottomans opposition against the Safavids is shown as excessive sectarian bigotry. The political intervention of medieval western diplomacy is also underlined in this dispute between the two major Turkish states. Thus, unlike in Soviet period historiography, the Ottomans are relieved of being unilaterally guilty of the event, and it is claimed that the real “other” is medieval western diplomacy, which seeks to prevent the development of the two Turkish-Muslim empires and exploits the sectarian difference. The Ottoman marches to Azerbaijan between the 16-18th centuries are seen as occupation in the historiography of the post-independence period, but it is emphasized that humanitarian behavior was applied in the tax policy against the Azerbaijani people by giving sources from the Ottoman registers. It is also emphasized that the Janissaries, with whom the Ottoman state could not cope, oppressed the people in different ways.

The perception of Turkey for the last century both in the Soviet and post-Soviet period textbooks is also important in terms of reflecting on the current image of Turkey. According to the Soviet period textbooks, similar to the Germany’s policy on the Caucasus during the World War II, the Republic

of Turkey also was continuing its occupation policy against Azerbaijan. It is also implied that, this policy of the Republic of Turkey was similar to the mission of its predecessor, the Ottoman Empire, which reoccupied Azerbaijan during the World War I. In addition, it is underlined that the Republic of Turkey conducted its policy under the influence of the West, especially the United States, after it became a member of the NATO.

On the contrary, the Ottomans is mentioned as “the brother Ottoman State” in post-independence period textbooks and its important services during the establishment period of the Caucasus Army of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918 is emphasized. Both the facts that the Ottoman Empire was the first to recognize the Azerbaijan Democratic Republic and the Republic of Turkey was the first to recognize the Azerbaijan Republic in 1991, are presented to highlight the role of Turkey as the first ally of Azerbaijan in the region. Turkey also is presented as the closest supporter of Azerbaijan in the region about its most important national cases such as the regaining of Karabakh and solving the Armenian issue. Beyond its current powerful position in international politics, as well as its emerging economy which makes Turkey the first ally to Azerbaijan among neighboring countries, it is brother country to Azerbaijan in accordance with “one nation two states” statement.

In conclusion, although many approaches in Azerbaijan historiography about the Ottoman perception have been radically changed, some of them have been continued in the main subjects of national historiography such as the territorial integrity and defense of the homeland. One of the major deficiencies of the historiography of both periods reflected in the textbooks is that it provides insignificant information on cultural interaction between Azerbaijan and Turkey. This problem, which is a natural consequence of the fact that national historiography is still explained through more political-military history issues, is in fact an obstacle for the whole picture to be seen in bilateral relations.

Öz

Tarih yazıcılığının gelişimini önemli ölçüde etkileyen alanlardan biri olarak milli tarih yazıcılığı ulusların siyasal, sosyal ve kültürel hayatının önemli olaylarının kayda alınmasının ötesinde, özellikle son iki yüzyılda siyasal varoluşun ve kültürel kimlik oluşturmaının en etkin aracı olmuştur. Azerbaycan’da milli tarih yazıcılığı son yüzyılda ideolojik, politik ve kültürel değerleri birbirinden farklı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920), Azerbaycan Sovyet Sosyalist Respublikası (1920-1991) ve Azerbaycan

Respublikası (1991-) dönemlerini yaşamıştır. Azerbaycan'ın 71 senelik Sovyet ve 28 yıllık bağımsızlık dönemi araştırmanın dönemsel sınırlarını oluşturmaktadır.

Bütün uluslar gibi Azerbaycan Türklerinin de tarihi diğer uluslarla askeri, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel etkileşime bağlı olarak gelişmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'ın milli tarih yazıcılığı açısından Türkiye, diğer devletlerle kıyaslanamayacak kadar önemli tarihi figür olmuştur. Selçuklu ve Türkiye Cumhuriyeti gibi öncesi ve sonrası da önem arz etmekle birlikte, Osmanlı döneminde Türkiye, Azerbaycan tarihinin bizzat içinde rol almıştır. Araştırmanın başlıca amacı Azerbaycan tarihçiliğinde Osmanlı imajının tespit edilerek milli tarih yazıcılığında dönemlerarası süreklilik ve değişikliğin karşılıklı analiz edilmesidir. Gerek Sovyet, gerekse bağımsızlık dönemi Azerbaycan'da okullarda Eğitim Bakanlığı'nca tek tip ve zorunlu olarak okutulan tarih ders kitaplarından ilgili veriler, içerik analizi metodu uygulanarak niteliksel yöntemle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Tarihi, Milli Tarih Yazıcılığı, Tarih Ders Kitapları, Osmanlı, Türkiye, Azerbaycan.

GİRİŞ

Tarih, en basit şekliyle tarif edildiği gibi yazılı vesikalara dayanarak insanlığın geçmişinin öğrenilmesinden ibaret geçmişe dönük bir branş değil, özellikle siyasetle ilgili olarak ileriye yönelik aktif tarafı bulunan bir bilim dalıdır. Tarih ve siyaset arasındaki ilişki toplum ve yönetim ilişkisinin tarihi kadar eskidir. Bu sebeple tarih, modern akademik disiplinlerin siyasete en yakın ve yatkın branşı konumundadır. Bu, tarihin bir ulusun yalnız geçmişle ilgili olaylarının aktarımı ve yorumlanması değil, aynı zamanda onun milli kimliği, halihazırdaki iç ve dış siyasetiyle de doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu açıdan ulusların kolektif hafızasının oluşturulmasının en önemli aracı olarak görülen tarih, aynı zamanda iktidar tarafından toplumun yönlendirilmesi için kullanılan ciddi bir vasıta. Milli kimlik algısı başta olmak üzere, güncel dış politikayı belirleyen tarihî “öteki” veya düşman, stratejik müttefik veya dost algılarının oluşturulması ve canlı tutulmasına yönelik olarak da milli tarih yazıcılığı sürekli aktüalitesini korumakta, yeniden okunmakta ve yazılmaktadır.

Çokuluslu imparatorlukların çöküşünün ardından milli devletlerin ortaya çıkmasına bağlı olarak tarih ve milli kimlik arasındaki ilişkiler yeni dönemine girmiş, tarih yazıcılığının önemli bir branşı olarak milli tarih yazıcılığı gelişmiştir. Modern anlamda milli devletlerin ortaya çıkışına paralel olarak

Avrupa’da başlamış milli tarih yazıcılığı, yaklaşık iki asırlık bir süre boyunca dünyanın siyasi haritasındaki sürekli değişime paralel olarak yeniden yazılmış, tekrar şekillenmiştir.¹

Doğu Avrupa tarihi uzmanı Serhii Plokh’yın The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union eserinde isimlendirdiği gibi “Son İmparatorluk” olan SSCB’nin dağılmasının ardından milli tarih, pekçok ulus için yeniden yazılmıştır. Özellikle XX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu’nun çöküşüyle kısa süreliğine kazanmış oldukları bağımsızlık döneminde oluşturmaya çalıştıkları milli tarih yazıcılığını yeniden inşa etme sürecine giren Post-sovyet uluslarından biri de Azerbaycan’dır. Azerbaycan’ın milli tarih yazıcılığının karşılaştığı en önemli sorun Sovyet dönemi resmî tarihçiliğini, alternatif olmadan miras almasıdır. SSCB’nin resmî tarih yazıcılığı olarak alınan bu miras, genel anlamda toplumsal sınıflar ve ekonomik nedenler üzerine kurulu Marksist tarih yazımının ana özelliklerini taşımaktadır. Buna rağmen, Birlik ülkelerinin kendi milli tarih yazıcılığını etkileyen önemli bir süreç olarak SSCB’nin resmî tarihi son şekline, 1930’lu yılların başından 1953 yılındaki vefatına kadar İ. Stalin’in önemli çabalarının sonucu ulaşmıştır.²

Sovyetler’in resmî tarih yazıcılığı açısından önemli görülen bu süreçte Birliğin Rus olmayan milletlerinin tarihi de neredeyse tamamen yeniden kurgulanmıştır. The Great Friendship: The Historians on the Non-Russian Nationalities isimli eserinde Lowell R. Tillet Sovyet tarihçiliğinin Rusya’yla Birliğe dahil olan diğer halklar arasında propağandasını yaptığı tarih konularının başlıcalarını sıralamaktadır:³

1. “*Büyük Rus halkı*” mitinin geliştirilmesi: Rus halkının doğal yeteneklerine bağlı olarak tabii lider ve “*ağabey*” üstünlüğüne sahip olarak gösterilmesi
2. Rusya Çarlığı/İmparatorluğu’nun “*kurtarılması*”: Rus halkının imajına uygun olarak yeniden onarılması. Rusya

¹ Antony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation* (New York: Oxford University Press, 1999), 163-165.

² Vladimir Solonary, “Creating a “People”: A Case Study in Post-Soviet History-Writing”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4/2 (2003): 411-438; Harun Yılmaz, *National Identities in Soviet Historiography: The Rise of Nations Under Stalin* (New York: Routledge, 2015), 6-8.

³ Lowell R. Tillet, *The Great Friendship: The Historians on the Non-Russian Nationalities* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969), 4-7.

İmparatorluğu'nun "iyi" veya "iki kötünden daha az kötü" olarak gösterilmesi

3. Gayri-rus halkların yetersizliği: Onların kendi bağımsız devletlerini yaratma iktidarında olmaması
4. Ruslarla gayri-rus halklar arasında herhangi bir tarihî düşmanlığın olmadığı. Gayri-rus halklar arasında çıkarılan etnik propaganda, yani Rusya aleyhine tahrikler aslında yalnız büyük kardeş Rusya'yla birleşme arzusunda olan halkın isteği dışındaydı.
5. Gayri-rus halkların toprakları işgal olunmamış, kendi arzularıyla Rusya İmparatorluğu'na veya Sovyetler Birliği'ne birleşmiş veya yeniden birleştirilme yoluyla katılmışlar.
6. Son olarak Rusya'nın gayri-rus halklara "*mission civilisatrice*" taşıması: Gayri-rus halklar yalnız Rusya'ya birleşmeleri sonucu medeniyet bakımından geri kalmışlık durumundan kurtulabilmişler.

Sovyet dönemi resmî tarihçiliğin bu özellikler üzerine kurgulandığı gerçeğinden hareketle Post-sovyet halklar özellikle milli kimlik, kültürel aidiyet, tarihi hafıza, siyasi "öteki" vs. konularda kendi milli tarihlerini yeniden inşa sürecinde son çeyrek asırda önemli yol katetmişler.⁴ Milli tarihin yeniden inşa sürecinde en önemli etkenlerden biri, bir ulusun tarihî sınırlarını oluşturan devletleri tarihî dost, düşman, stratejik müttefik veya kültürel mirasın varisleri gibi çeşitli konumlara yerleştirme meselesidir. Bu anlamda Azerbaycan'ın da karşılıklı siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler üzerine kendi tarihini inşa etmiş önemli bir tarihî figür olarak Osmanlı'yla ilişkilerini Sovyet ve Post-sovyet dönemi tarihçiliğinde hangi temeller ve değerler üzerine kurulduğunun araştırılması milli tarih yazıcılığındaki değişim ve sürekliliğin tespiti bakımından önem arz etmektedir.

Konunun araştırılması için okul ders kitaplarının seçilmesindeki amaç, bireylerde kolektif hafıza ve milli kimliğin inşası gibi milli tarihin önemli konularının okul tarih eğitimi aracılığıyla temin edilmesi gerçeğidir.

⁴ Bu konuda Ukrayna örneği için bkn. Taras Kuzio, "National Identity and History Writing in Ukraine", *National Papers*, 34/4 (2006): 407-427; aynı yazarın Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova ve Kazakistan üzerinden post-sovet bölgelerde tarih, hafıza ve kimlik inşasını konu alan yazısı için bkn. Taras Kuzio, "History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space", *Nationalities Papers*, 30/2 (2002): 241-265; Sovyet dönemi Azerbaycan, Ukrayna ve Kazakistan tarih yazıcılığının eleştirisi için bkn. Yılmaz, *National Identities*, 19-20.

Bağımsızlık döneminde Azerbaycan'da tarihin yeniden yazılması sürecinde konuyla ilgili bazı araştırmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, son 9 senede geleneksel eğitim programından Milli Kurrikulum'a geçmesi dolayısıyla, mevcut şartlarda yazım süreci gelişen ve değişen milli tarih yazımındaki en son resmî yaklaşımların da nabzının tarih ders kitaplarında atması gerçeği, ders kitaplarının seçilmesi için ikinci önemli nedendir. Bu açıdan Azerbaycan'ın tarih ders kitapları yalnız geçmişini yeniden okumakla kalmamakta, aynı zamanda güncel dış politikayı da belirleyen yaklaşımı yansıtmaktadır.

Araştırmanın başlıca kaynaklarını Sovyet ve Post-Sovyet tarih ders kitapları oluşturmaktadır. Sovyet dönemi ders kitapları olarak 7.-10. sınıflar için *Azerbaycan tarihi*, 6.-10. Sınıflar için *KadimTarih*, *Orta ÇağlarTarihi*, *Yeni Tarih* ve *En Yeni Tarih* ders kitapları incelenmiştir. Bağımsızlık dönemi ders kitapları kapsamında 5.-9. Sınıflar için *Azerbaycan tarihi*, 6.-9. sınıflar için *Umumi Tarih* ders kitapları araştırılmıştır.

Tarih ders kitaplarındaki yaklaşım dönemine göre kendi bütünlüğü içinde değerlendirilmiş, bazan aynı ders kitabının farklı baskılarındaki önemli değişikliğin vurgulanması amacıyla bir kitabın birden fazla baskısından yararlanılmıştır. Milli tarih yazımındaki değişim ve sürekliliği tespit amacıyla ders kitapları kullanılan dil, seçilmiş konular, tarihi belge kısmında verilen referanslar, öne çıkarılan kimlik, belirlenmiş "öteki", hakkında bahsedilen devletin siyasi ilişkilerinin meşruiyet temeli, Azerbaycan'ı yönetim şekli, kültürel etkisi vs. gibi konuları Sovyet ve Post-sovyet dönemleri üzerinden karşılıklı analizi yapılarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı imajıyla ilgili tablonun tamamının gözükmesi açısından tarihî süreklilik içerisinde Osmanlı'nın selef ve haleflerine de yer verilmiş, bu açıdan konu dört aşamalı olarak ele alınmıştır. İlk aşamada Azerbaycan tarih yazıcılığında genel olarak "Türklerin" ilk defa takdim ediliş şekli "İlk intiba" başlığında değerlendirilmiştir. İlişkilerin politik zeminde gelişiminin analizinin yapıldığı "Yönetim yargılanıyor" isimli ikinci kısımda Osmanlı'nın Azerbaycan'la siyasi ilişkilerinin üzerinde kurulduğu meşruiyet zemini, bölgeyi ele geçirmenin ardından yönetim şekli, halkla kurulan ilişkiler üzerinde durulmuş, dönemler arasında mevcut farklılıklar tespit edilmiştir. "Kültür konuşuyor" isimli üçüncü kısımda siyasi tarih dışında çereyan eden etkileri bakımından Osmanlı'nın algılanmasındaki farklılık vurgulanmıştır. "Tarih tekerrür ediyor" isimli dördüncü kısımda yaklaşık son bir asırlık dönemin, Osmanlı'nın son dönemi ve tarihî mirasçısı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl algılandığı ve bu algıdaki değişimin dış politikaya yansımaları konusu

üzerinde durulmuştur. Sonuç kısmında araştırmada varılan sonuçların genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

Sovyet ve bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarih ders kitaplarında genelde Türk veya Osmanlı imajının karşılıklı olarak araştırıldığı özel bir araştırma bulunmamakla birlikte, konuya kısmen değinen akademik çalışmalar kaleme alınmıştır. Refik Turan'ın Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2009 yılında savunduğu ve 2015 yılında Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmış *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne)* isimli doktora tezi bu çalışmalara örnek gösterilebilir.⁵ Eserde gerek Sovyet, gerekse bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarih ders kitapları incelediği gibi, Türk tarihiyle ilgili konular da özel başlıklarda değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, yazarın 2005 yılına kadar yayınlanmış ders kitaplarından yararlanmış olması, geçen yaklaşık 14 senelik sürede yayınlanmış ders kitaplarında Osmanlı imajına yönelik algı geliştirilme sürecinin tam olarak yansımaya engel oluşturmaktadır. Aynı yazarın "Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı" isimli çalışmasında da genel anlamda Türk imajı konusu üzerinde durulmaktadır.⁶ Salim Gökçen ve Meriç Aybar'ın kaleme aldığı "Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti 9. ve 10. Sınıflar Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Osmanlı Tarihi Konularının Karşılaştırmalı Tarih Anlayışı Açısından İncelenmesi" isimli makalede Osmanlı imajına yönelik bilgiler, gerek araştırmanın kaynakları, gerekse kapsadığı dönem itibarıyla sınırlıdır.⁷ Bir diğer benzer çalışma olarak İ. Caner Türk, Selçuk Ilgaz ve Ali Sinan Bilgili tarafından yazılmış "Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmgesi" isimli makalede de, Osmanlı imajının değişim sürecinin anlaşılabilmesi için kullanılan kaynaklar ve dönem bakımından karşılıklı analiz yapmaya yeterli olmadığı söylenebilir.⁸

1. İLK İNTİBA - TÜRKLER

Gerek Sovyet, gerekse bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarih ders kitaplarında Osmanlı imajının oluşumu, genellikle Türkler, özelde ise selefleri

⁵ Refik Turan, *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Sovyet Azerbaycanı'ndan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne)* (Ankara: AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015).

⁶ Refik Turan, "Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı", *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, nşr. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Akademi, 2018): 75-90.

⁷ Salim Gökçen – Meriç Aybar, "Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti 9. ve 10. Sınıflar Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Osmanlı Tarihi Konularının Karşılaştırmalı Tarih Anlayışı Açısından İncelenmesi", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6/17 (Yaz 2017): 267-278.

⁸ Caner Türk, Selçuk Ilgaz ve Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmgesi", *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (2004): 429-444.

olarak algılanan Selçuklu Devleti üzerinden kurulmuştur. Bağımsızlık dönemi tarih ders kitaplarından farklı olarak Sovyet dönemi tarih yazarlığında Türk algısı Azerbaycan halkının etnogenezinde çok daha sonraki dönemlere, özellikle bölgeye Selçuk akınlarından sonraki döneme denk getirilmektedir. Bununla birlikte, Sovyet dönemi Azerbaycan tarih ders kitaplarında ileride Selçuklu ve Osmanlı'yla özdeşleştirilecek olan Türklerin Azerbaycan halkıyla ilk karşılaşmasından, VI. yüzyılın ikinci yarısında Hazarların Kafkasya'ya yürüyüşüyle ilgili olarak bahsedilmiştir. Sovyet dönemi 10 yıllık okul eğitiminde Azerbaycan tarihinin okutulduğu ilk sınıf olan *Azerbaycan Tarihi*- 7 ders kitabında konuyla ilgili anlatıma göre "T ü r k l e r" (vurgu orijinal) Hazarlarla birlikte Kafkasya üzerine saldırarak bölgeyi ve halkı yağmalamış, ilk saldırıları Sasaniler tarafından geri püskürtülmüştür. Sasani ve Bizans arasındaki muharebelerin yeniden alevlenmesi sırasında Hazarlarla birlikte Türkler bu kez Bizans desteğiyle tekrar bölgeye saldırmışlar.⁹ Yaklaşık 13-14 yaşlı 7. sınıf öğrencisinde ilk defa Türkler imajının oluşturulması sırasında anonim bir Alban kronik yazarının ifadeleriyle Türk-Hazar ordularının Derbend'i ele geçirmesi anlatılmaktadır:

*"Halk, üzerine gelen destenin dehşetli tehlike yarattığını gördükte korkuya kapıldı. Güçlü keskin nişancılar gözüktüğünde halkın endişesi daha da arttı, bu nişancılar dolu gibi onların üzerine dökülerek aç kurt gibi saldırmakta, onları şehrin sokak ve meydanlarında doğramaktaydılar. Onların gözünde ne güzel ve genç kadınlara, ne de erkeklere merhamet yoktu, hatta yararsız, zararsız, fiziksel özürlü ve yaşlıları da rahat bırakmıyorlar, doğranmış analarını kucaklayan çocukları gördükte bile kalplerinde merhamet doğmuyordu..."*¹⁰

Azerbaycan halkının Türklerle ilk karşılaşmasına dair Sovyet dönemi tarih ders kitaplarındaki bu yaklaşımın yerini, bağımsızlık sonrası ders kitaplarında Azerbaycan'ın Türksoylu halkların en eski vatanlarından biri olarak gösterilmesi yaklaşımı almış, böylece ileride Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin değerlendirilmesinde en önemli etken olarak görülecek Türk-Müslüman birliği konusunun arka planı hazırlanmıştır. Bu anlamda bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarihi artık bir Türk tarihi olarak yazılmaktadır.

Türklerle ilgili ilk imajı oluşturan Hazar-Türk ordularıyla ilgili yukarıdaki giriş amaçlı anlatım bir tarafa bırakılırsa, Sovyet dönemi *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında Osmanlı algısının oluşmasında önemli dönem olarak görülen Selçuklu dönemiyle ilgili anlatım büyük önem arz etmektedir.

⁹ Aliövsat Guliyev: *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (Bakü: Maarif, 1978), 26.

¹⁰ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 29.

Sovyet dönemi Azerbaycan'da Azerbaycan tarihiyle ilgili ilk defa yayınlanmış müfredat, yardımcı ders kitabı ve ders kitabında Selçuklularla ilgili belirleyici özellik onların "işgalci" olması yönündedir. Örneğin, Selçuklular konusu ilk defa genel Dünya Tarihi dersinden bağımsız olarak okutulmaya başlayan *Azerbaycan Tarihi* ders kitabı için hazırlanmış müfredatta "*Selçukilerin işgalleri: Selçukilerin Azerbaycan'ı işgal etmesi ve onlara karşı mücadele*"¹¹ başlığında ele alındığı gibi, *Azerbaycan Tarihi* ders kitabı yayınlanuncaya kadar geçici süre için hazırlanmış *Azerbaycan Tarihi – Orta Mekteb İçin Ders Vesaiti* isimli yardımcı ders kitabında da "*Selçuklular aleyhine mücadele*" isimli başlıkta¹² anlatılmaktadır. Azerbaycan'da okullar için ilk defa yayınlanmış müstakil *Azerbaycan Tarihi* ders kitabında da Selçuklular konusu "*Selçukilerin Azerbaycan'a saldırısı*"¹³ isimli başlıkta ele alınmaktadır. Sovyet döneminde *Azerbaycan Tarihi* ders kitabının ilk baskısında geçen "*Selçukilerin Azerbaycan'a saldırısı*" başlığının sonraki baskılarda "*Selçukilerin baskını ve onların zulmü*" şeklinde geliştirilmesiyle Selçuklu özelinde Türklerle ilgili yaratılmış işgalci imajının zalim özelliğiyle pekiştirilmesi önemli bir detay olarak görülebilir.¹⁴

Bağımsızlık dönemi tarih ders kitaplarında Selçuklu algısı Osmanlı imajının oluşum sürecinin tamamını etkileyecek şekilde olumludur. Selçuklulardan, Sovyet döneminde olduğu gibi, bölgeyi işgal eden yabancılar olarak değil, Azerbaycan-Türkiye Türklerinin ortak ataları olan "*Oğuz Devleti'nin devamlıları*" şeklinde bahsedilmekle ortak orijin geldiği vurgulanmaktadır. Aynı şekilde Selçuklular Azerbaycan "*Atabeylerinin selefi*" olarak isimlendirilmekle daha yakın geçmişte Azerbaycan devlet geleneği içerisine yerleştirilerek içselleştirilmektedir.¹⁵ Farklı yıllarda iki farklı yazar kadrosunun katılımıyla hazırlanmış 7. ve 8. sınıf *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında Selçuklularla ilgili konular "*Azerbaycan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Terkibinde*"¹⁶ ve "*Oğuz-Selçuk Akınları ve Azerbaycan*"¹⁷ isimli başlıklarda bahsedilmesi önemli bir algı değişimidir. Çünkü, 7. sınıf ders kitabındaki "*Azerbaycan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Terkibinde*" başlığı, Sovyet dönemi ders kitaplarında müstakil devlet olarak ele alınmayıp, Hilafet'le ilgili kendisinden

¹¹ Şamil Memmedbeyli, *Azerbaycan Tarihi tedrisinin bazı meseleleri (metodik vesait)* (Bakü: y.y., 1960), 16.

¹² İsmayıl Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi – Orta Mektebler İçin Ders Vesaiti* (Bakü: Kızıl Şerg, 1960), 27.

¹³ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi - 7-8* (1964), 38.

¹⁴ Bk. Guliyev, *Azerbaycan Tarihi - 7-8* (1964), 37. Krş. Guliyev, *Azerbaycan Tarihi - 7-8* (1978), 39.

¹⁵ Yagub Mahmudlu v.dğr., *Ümumi Tarih 7* (Bakü: Azpoligraf, 2014), 33-34.

¹⁶ Yagub Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 7* (Bakü: Tehsil, 2014), 5-12.

¹⁷ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 7*, 55-64.

bahsedilen askerî bir sülale olarak Selçuklular'ın yerine, tarihte hak ettiği Büyük Selçuklu adının teslim edildiğini göstermektedir. 8. sınıf ders kitabındaki "Oğuz-Selçuk Akınları ve Azerbaycan" isimli başlık ise Azerbaycan'ın milli tarih yazıcılığını üzerine inşa ettiği Türk kimliği bağlamında Oğuz Türk kimliği ile üst kimlikte birleştirdiğini gösterir. Sonuncu yaklaşıma paralel olarak geçen "*Türk'ün Türk'e kucak açması*"¹⁸ isimli alt başlık, Selçuklu özelinde Azerbaycan ders kitaplarında konuyla ilgili kullanılmış önemli ifadelerden biri olarak görülebilir.¹⁹ Ayrıca, Selçuklu Türkleri Bizans İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'da güçlenme siyasetini ve bu Hristiyan devlete güvenerek Azerbaycan'ın batı topraklarını ele geçirmeye çalışan Ermeni ve Gürcü feodallarının "gasıpçı" planlarını da bozmuştur.²⁰

2. YÖNETİM YARGILANIYOR

Sovyet dönemi ders kitaplarında Osmanlı'yla ilgili ilk imaj Balkan ülkeleri bağlamında ortaya konmakta ve Osmanlı, "*Balkan yarımadası halklarının korkulu bir düşmanı*" olarak takdim edilmektedir. "*Bizans Sırbistan ve Bulgaristan'la yaptığı muharebelerde Türklerden askeri yardım istemiş, bununla da kendi kabrini kazmıştır*", böylece Türkler artık "*saldırıdan istilaya geçmiş*", Bulgaristan'ı, "*Sırp halkına dehşetli bir felaket etkisi yapan*" 1389 yılı Kosova Muharebesi'yle Sırbistan'ı ele geçirmiştir. "*Uzun süredir Konstantinopol'u ele geçirmeye çalışan Türkler*", "*hırslı ve merhametsiz*" olmasının yanı sıra Avrupa'nın "*en güçlü ağır silahlarına sahip olan*" Sultan II Mehmet'in büyük uğraşının ardından şehri ele geçirebilmişler. Sultan "*kendi ordusuna üç gün şehri yağmalama izni vermiş, şehrin savunmacılarının tamamına yakını katledilmiş, halkın yaklaşık 60 bini köle olarak satılmıştır*". Sonuçta, "*Avrupa'nın başı üzerini Türkler tarafından istila olunmak gibi korkunç bir tehlike almıştır*."²¹

"*Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkması*" isimli başlıkta Osmanlı üç kıtada yayılmış geniş bir devlet olarak ele alınmış, "*Türklerin Balkan Yarımadası'nın istilasıyla yetinmediği*" ve Osmanlı'nın önce Kırım'ı ele geçirdiği, ardından "*bölgede yaşayan Tatarların yardımıyla Ukrayna, Polonya ve Rus topraklarına viranediciler saldırılar düzenlediği*", Asya'da Mezopotamya, Ermenistan, Gürcüstan, Suriye ve Arabistan'ı, Afrika'da Mısır'ı, Kuzey Afrika'nın neredeyse

¹⁸ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 7, 58.

¹⁹ Yagub Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8 (Bakü: Tehsil, 2015), 5.

²⁰ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 7, 58; a.mlf., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 8-9; a.mlf., *Ümumi tarih* 7, 33-34.

²¹ Yekaterina Akibalova –Grigori Donskoy, *Orta Asırlar Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Devlet Tedris-Pedagoji Edebiyatı Neşriyatı, 1963), 155-158.

tamamını işgal ettiği anlatılmıştır. Böylece üç kıtada geniş bir araziye yayılmış büyük bir Osmanlı İmparatorluğunun yaradıldığı bildirilmiştir.²²

Geniş arazilerine rağmen Osmanlı despot bir sultanın yönettiği monarşi olarak tasvir edilir. “*Sultanın hakimiyeti*” isimli alt başlıkta tasvir olunduğuna göre Osmanlı hükümdarları yönetim, yargı ve icra mekanizminin tamamını elinde bulunduran birer despottur. Sultan Süleyman’ın dilinden “bizim atlarımız gece gündüz eyerli, kılıçlarımız ise belimizdedir” ifadesiyle desteklenen “muharebe ve soygunculuğun başlıca zenginlik kaynağı olduğu Türk feodallerine” güçlü bir başçı gerektiği, sultanın sınırsız yetkilere sahip olduğu, en yüksek görevdeki memurları bile idam ettire bildiği, hatta “*haşin hükümdarın kendisinden hoşlanmadığı bakanına çoğu zaman ipek kaytan gönderdiği, bununla da bakanın kendisini asması gerektiği*”nin altı çizilmiştir. Ayrıca, Sultanın yetkisi, din alimleri tarafından da onaylanmakta ve kendisi halka “*Allahın yer yüzündeki gölgesi*” olarak takdim edilmekteydi. “*Konstantinopol’u istila eden II. Mehmet’in kılıç ve dinin bir birinden ayrılmaz olduğuna*” dair sözlerine yer verilerek Osmanlı’nın işgalleri dini görüntü altında yürüttüğü vurgulanmıştır.²³

Dönemin ders kitaplarında Osmanlı Devleti’nin Avrupa’nın sayı itibarıyla en büyük ordusuna, en güçlü ağır silahlarına ve en büyük deniz donanmasına sahip olduğu teslim edilerek Osmanlı’nın askerî gücü itibarıyla XV.-XVI. yüzyıllarda Batı için önemli bir tehlike olduğu vurgulanmıştır. Sultan’ın Akdeniz’de kürekli kayıklardan ve yelkenli gemilerden ibaret büyük bir donanması olduğu ve bunun yalnız askerî amaçla değil, Avrupalı tacirlerin gemilerine saldırarak yağmalamak ve tahri etmek için de kullanıldığı bildirilerek Osmanlı hakkında deniz korsanı imajı ön plana çıkarılmıştır.²⁴ Ayrıca Sultan ordusunda büyük süvari desteleri dışında, Sultan’a sadık olup “*muharebede son derece gaddar ve merhametsiz*” olan yeniçeriler de dikkatten uzak tutulmamıştır.²⁵

Sovyet dönemi genel tarih ders kitaplarında Osmanlı Devleti’nin yönetim yaklaşımı tebaanın iki farklı kategorisi üzerinden ele alınmaktadır.

²² Akibalova – Donskoy, *Orta Asırlar Tarihi*, 158-160. Sovyet dönemi tarihçiliğinde Osmanlı algısının Sovyetler öncesi (Rusya Çarlığı) ve sonrası (Rusya Federasyonu) dönemlerinde de benzer şekilde ele alındığına dair karşılaştırmalı olarak bk. Venera Başaran, “Çarlık Dönemi Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmgesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (Trakya 2012): 201-221; Ahmet Şimşek – Nigar-Meherremova Cengiz, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, *Turkish History Educational Journal*, 4/2 (İstanbul 2015): 231 vd.

²³ Akibalova – Donskoy, *Orta Asırlar Tarihi*, 160.

²⁴ Akibalova – Donskoy, *Orta Asırlar Tarihi*, 159.

²⁵ Akibalova – Donskoy, *Orta Asırlar Tarihi*, 160

İlk olarak Osmanlı'nın "sürü" anlamında "reaya" adlandırdığı kendi tebaası, ikinci olarak istilalar zamanı itaat altına alınmış halklar. Osmanlı'nın kendi reayasının toprak ve sudan yararlanmak için ödenen ağır vergiler başta olmakla 80'e yakın vergi çeşidi ödediği, cami, kale ve diğer yapıların inşasında bedava çalışmak zorunda olduğu ileri sürülmüş, itaat altına alınmış halkların durumunun ise "daha vahim" olduğu detaylar verilerek uzunca anlatılmıştır. Bu anlatıma göre istilalar zamanı Türk orduları köy ve şehirleri acımasızca yağmalamakta,, binlerce insanı öldürmekte ve köle olarak almakta, müslüman olmayan halkı sıradan vergiler dışında yüksek can vergisi – "yaşından bağımsız olarak kişi başına her bir candan alınan vergi" ödemeye zorlamakta, halkın ana dili ve yerel medeniyetine baskı yapılmaktaydı. Müslüman olmayan halkın ise hiçbir hukuku yoktu. Ata binmelerine, silah taşımalarına, Türklerin evlerinden daha yüksek ev yaptırmalarına mücadele edilmeyen gayri-müslimler, ayrıca en ağır vergiyi "canlı vergiyi" ödemek zorundaydılar. Türkler en sağlam erkek çocukları velilerinden zor gücüne alarak onlara cebren İslam dinini kabul ettiriyor ve yeniçeri ordusuna dahil ediyordu.²⁶

Osmanlı algısını oluşturan bu bilgiler Osmanlı'nın Avrupa'da özellikle Rusya'nın kurtarıcı konumuna yerleştirildiği Slavyan halkların tarihiyle ilgili olarak anlatılmıştır.²⁷ Bu yüzden Türk kimliği Avrupa kimliğine karşı, Müslüman kimliği Hristiyan kimliğe karşı konularak gerek Türk, gerekse Müslüman kimliğiyle Osmanlı için savunulması mümkün olmayan olumsuz bir imaj çizilmiştir. Bu imaj, olumsuz olması bakımından dönemin *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarıyla paralellik arz etmekte, fakat bölgenin konjektürüne uygun olarak farklı dinler yerine, farklı mezhepler üzerinden "öteki" imajı oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Osmanlı imajı Sovyet dönemi *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında ilk olarak XV. yüzyılın sonlarında Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri bağlamında kısaca ele alınmakla birlikte, "Türkiye'den olan bu tehlike"nin endişesiyle Azerbaycan'ın Şirvanşahlar ve Akkoyunlular gibi devletlerinin müttefik bulmak umuduyla Rusya'yla diplomatik ilişkilere girdiği vurgulanmaktadır.²⁸

Osmanlı imajıyla ilgili ön hazırlık mahiyetindeki bu önemli mesajın ardından gerçek Osmanlı imajı Çaldıran Muharebesi üzerinden anlatılmaktadır. *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 ders kitabında "Çaldıran Muharebesi" isimli altbaşlıkta verilen bilgilerde Safevîler'in ortaya çıkmasından ve genişlenmesinden

²⁶ Akibalova – Donskoy, *Orta Asırlar Tarihi*, 160-161.

²⁷ Bkn. Aleksandr Averyanov, *Yeni Tarih* 9 (Bakü: Maarif, 1982), 98 vd.

²⁸ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 59.

rahatsız olan, Azerbaycan'ı ve komşu devletleri ele geçirme arzusunun bir sonucu olarak işgalci bir Türkiye imajı çizilmektedir. Bu anlatıma göre Türkiye Sultanı 1514 senesinde 200 minlik orduyla Azerbaycan'a sokulmuş, Safevî kızılbaşları büyük mücadele göstermelerine rağmen, gerek asker sayısı, gerekse top ve diğer ateşli silahlarla donatılma bakımından güçlü Osmanlı ordusuna Çaldıran'da yenilmişler. Çaldıran'da elde ettikleri zaferin ardından Türk orduları Azerbaycan'ın şehir ve köylerini yağmalamakla Hoy'u, Merende'yi işgal etmiş ve Tebriz'e yaklaşmışlar. Her yerde düşmana karşı güçlü mukavemet gösteren halk, çaresiz kaldıkta kendi doğma vatanlarını bırakarak kaçmak zorunda kalmış. Tebriz'i ele geçiren Türkler burada yalnız altı gün kalabilmiş, geri çekildikleri zaman Türkiye'nin mimari ve güzel sanatlarının gelişiminde önemli rolü bulunacak çok sayıda ustayı, "birkaç bin sanatkar ailesini" Tebriz'den kendileriye götürmüşler.²⁹

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliğinde Safevî Devleti'yle ilişkileri bağlamında Osmanlı üzerinde daha fazla durulmaktadır. Bu verilere göre Çaldıran Muharebesi'nden sonra kendisiyle mücadele edebilmek için Şah İsmail Polonya, Macaristan ve Almanya yöneticilerine başvurmuş, Roma Papasıyla görüşmüş, fakat Osmanlı aleyhine ittifak yaratamamıştır.³⁰ 7. sınıf *Azerbaycan Tarihi* ders kitabında konuyla ilgili "Vesika" kısmında Şah İsmail'in Almanya İmparatoru V. Karl Habsburg'a mektubundan yapılan alıntıda "... Nisan başlarında iki cepheden ortak düşmanımız Osmanlı üzerine saldırmalıyız ... Tabii, Osmanlı Sultanı'na güvenmemelisiniz. Sultan ittifaka, sadakat yeminine önem vermeyen birisidir ve Sizi mahvetmek için hiçbir şeyden çekinmez..."³¹ cümlelerine yer verilmektedir. Bununla da dönemin Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in ismi zikredilmeksizin genel olarak güvenilmez, sadakattan yoksun ve acımasız Osmanlı sultanı algısı yaratılmaktadır.

Osmanlı imajının oluşturulmasını sağlayacak dil ve ifade kullanımı bakımından bağımsızlık dönemi tarih ders kitapları iki kısımda incelenebilir. Dünya tarihinin ele alındığı *Umumi Tarih* kitaplarında Osmanlı'dan Türk-Müslüman kimliğinin de vurgulandığı büyük bir devlet olarak bahsedilmektedir. Bu bağlamda II. Mehmet'e "Fatih" adını kazandırmış İstanbul'un fethi ve onun Türk-Müslüman dünya için taşıdığı önem üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Ankara Muharebesi bağlamında Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid ile Timur'dan "iki büyük Türk hükümdarının karşı karşıya gelmesi" olarak

²⁹ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 41; Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 65-66.

³⁰ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 42.

³¹ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 67.

bahsedilmiştir. “Aynı soydan ve dinden olan devletler”³² olarak gösterilen Safevî ile Osmanlı’nın karşılaşması olayı, “I. Selim diğer bir Türk imparatoru, Azerbaycan Safevî Devleti’nin başçısı I. Şah İsmail’le de karşılaşmalı oldu” şeklinde nesnel bir dil kullanılarak sunulmuştur. Osmanlı’nın XVI. yüzyılın sonlarına kadarki siyasi yayılmacılığı ise düz anlatımla anlatılmıştır.³³

Osmanlı’nın siyasi, askerî, ekonomik ve kısmen kültürel anlamda ele alındığı *Umumi Tarih*- 7 ders kitabından farklı olarak, *Azerbaycan Tarihi* -8 ders kitabındaki anlatımda, özellikle bağımsızlık ve vatan savunması gibi milli tarih yazıcılığının başlıca konularında Sovyet dönemindekine benzer dil kullanıldığı dikkat çekmekte, fakat buna rağmen asıl “öteki” konumuna Osmanlı’nın değil, “Orta Çağ’ın Batı devletlerinin” konulduğu da gözlemlenmektedir.

Çaldıran Muharebesi’yle ilgili olarak Osmanlı – Safevî ilişkisi ve buna bağlı olarak Osmanlı algısı oluşturulması bağımsızlık dönemi *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında da geniş şekilde ele alınmıştır. Öğrencilere en eski çağlardan günümüze kadar Azerbaycan tarihinin en önemli olaylarının 54 ana konuda genel kültür düzeyinde anlatıldığı 5. sınıf *Azerbaycan Tarihi – Ata Yurdu* ders kitabında “...Gülüstan kalesi mi, Azerbaycan mı” isimli 23. konu merkezî Azerbaycan devleti olarak Safevîler’e tahsis edilmiştir. Sovyet dönemi tarih yazıcılığına paralel olarak Şah İsmail’in dirayetli hükümdar, Safevî Devleti’nin döneminin güçlü imparatorluklarından biri olarak sunulduğu bu kısımda, en önemli fark Safevîlerin bu gücünün Avrupa devletleri tarafından kullanılmaya çalışıldığı, Avrupa devletlerinin “iki büyük Türk devletini”, “iki kudretli Türk-Müslüman devletini” bir birilerine karşı savaşa sürükleyerek zayıflatmak politikası güttüğünün ileri sürülmesidir. Böylece, Batı diplomasisinin amacına ulaştığı esefle kaydedilmektedir: “Türk dünyasının iki büyük hükümdarı – Şah İsmail ve Osmanlı Sultanı Selim karşılaştı. Onların bir birini tolere etmemesi tarihin en büyük kardeş katliamlarından birine neden oldu.”³⁴ Aynı kısımda Şah İsmail’in hayatı boyunca bu mağlubiyetin, kardeş katliamının karşısını ala bilmemenin azabını yaşadığı ve bir daha muharebe etmediği belirtilmektedir. Bu kısımda Şah İsmail’in kendisine Farsça mektuplar yazan Sultan Selim’e her zaman Azerbaycan Türkçesinde cevap yazdığı belirtilerek³⁵ Türkçe’nin

³² Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 10.

³³ Örnekler için bkn. Mahmudlu v.dğr., *Umumi Tarih* - 7, 63-65.

³⁴ Yagub Mahmudlu v.dğr., *Ata Yurdu*- 5 (Bakü: Tehsil, 2014), 86.

³⁵ Mahmudlu v.dğr., *Ata Yurdu* - 5, 86. Aynı yerde Çaldıran Muharebesi’yle ilgili Sultan Selim’le Şah İsmail arasında geçen “kılıç aynı kılıçtır, ama kol o kol değil” olarak bilinen hikayeye yer verilerek muharebede yenik düşse bile, Şah İsmail’in bir cengaver olarak Sultan Selim’den güçlü olduğu şeklinde bir gönderme bulunmaktadır.

resmî devlet dili olarak kullanıldığı Safevîlerden farklı olarak Osmanlılar'ın Farsça kullandıkları vurgulanmıştır.

Yine bağımsızlık dönemi *Azerbaycan Tarihi- 7* ve *Azerbaycan Tarihi - 8* ders kitaplarında da Çaldıran Muharebesi bağlamında Osmanlı konusu daha detaylı ele alınmıştır. “*Safevî-Osmanlı muharebelerinin başlaması. Çaldıran Muharebesi*” isimli başlıkta Safevî-Osmanlı ilişkisiyle ilgili altbaşlıkta Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'nin güçlenmesinden rahatsızlık duyduğu, Akkoyunlu Devleti'ne yardım etmekle yeni devletin güçlenmesine engel olduğu, fakat buna rağmen II Beyazıt'ın (1481-1512) Şah İsmail'e karşı muharebeye cesaret edemediği ve 1504 yılında Safevî Devleti'ni resmî olarak tanımak zorunda kaldığı belirtilmekte, ardından I Şah İsmail'in II Beyazıt'a gönderdiği mektupta kendisine “*ata*” (baba) diye müracaat ettiği de eklenmektedir.³⁶ Osmanlı Sultanı II Beyazıt'ın Safevî Devleti'ni tanıdığı ve bu ikisi arasında normal ilişkiler olduğuna dair benzer bir yaklaşım *Azerbaycan Tarihi- 7* ders kitabında da sergilenmektedir.³⁷ Her iki ders kitabında da Çaldıran Muharebesi'nin vuku bulmasının başlıca sebeplerinden biri olarak, Akkoyunlu-Osmanlı ilişkilerinde olduğu gibi, Batı diplomasisinin körüklemesi gösterilmektedir. Safevîler'in Avrupa ülkeleriyle kurduğu diplomasi ilişkileri sayesinde gerek Batılı elçiler, gerekse Roma Papası temsilcileri İslam dünyasında mezhep ayrılığının ortaya çıktığını gözlemlemişler. Roma Papası Almanya, Fransa, İspanya, Portekiz ve Skandinav devletlerinin başçılara yazdığı mektuplarda Şah İsmail'in askerî başarılarını “*Tanrının Hıristiyan dünyası için yarattığı bir fırsat olarak*” değerlendirmiş ve bundan derhal yararlanmayı tavsiye etmiştir.³⁸ Azerbaycan tarihçiliğinde Çaldıran arafesindeki Osmanlı (aynı zamanda Safevî) algısına farklı bir boyut, “*karşı karşıya gelen iki ordu yalnız iki Türk imparatorluğunun askerî güçleri değil, aynı zamanda ifrat din düşmanlığı ruhunda eğitilerek karşı karşıya getirilen ve şehit olmaya hazır silahlı fanatikler olduğu*”³⁹ değerlendirmesiyle getirilmiştir.

Sonuç olarak Azerbaycan tarihinde önemli bir tarihî olay olarak bilinen Çaldıran Muharebesi bağlamında bağımsızlık dönemi *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında Sovyet dönemindeki gibi olayın yegane suçlusu olarak gösterilen “*işgalci*” bir Osmanlı imajının yerini, öteki konumuna yerleştirilen Batı diplomasisinin yönlendirmesine ilaveten mezhepçilik taassubunun da kurbanı olan bir Osmanlı algısı almıştır. Bu yüzden Çaldıran Muharebesi “*tarihin en*

³⁶ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 8*, 148-149.

³⁷ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 7*, 118.

³⁸ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 8*, 149-150.

³⁹ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 8*, 152.

kanlı kardeş katliamı", "Türk dünyasının ortak faciası", "Batı diplomasisinin zaferi" olarak görülmüştür.⁴⁰

Çaldıran Muharebesi Osmanlı imajının oluşumunda gerek Sovyet, gerekse bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarihçiliği için önem arz etmekle birlikte, Osmanlıların müteakip iki asır boyunca, Safevîler, ardından Afşarlar ve Kaçarlar sülaleleri döneminde Azerbaycanla ilişkilerine yönelik yorumlar da bu süreci önemli şekilde etkilemiştir. Sovyet dönemi ders kitaplarında *"Türklerin Azerbaycan'a yeni saldırıları", "Türk işgalçilerinin Azerbaycan'a yürüyüşleri", "Azerbaycan'ın Osmanlılar tarafından işgali"* isimli başlıklarda değerlendirilmiştir. Bu kısımlardaki değerlendirmelerde XVI. yüzyılın 30'lu yıllarında Sultan Türkiye'si'nin Azerbaycan topraklarına sık sık yürüyüşler düzenlediği, Azerbaycan'ın şehir ve köylerini yağmaladığı, her defasında halkın kendilerine karşı inatla mücadele ettiği konuları ele alınmıştır. Osmanlıların kısa aralarla yaklaşık yüz yıl süreyle Safevîlerle yaptıkları muharebelerin Azerbaycan'ın şehir ve köylerine büyük zarar vurduğu, özellikle sık sık Türkler'in işgaline maruz kalan Nahçıvan ve Tebriz'e güçlü zarar dokunduğu. Türkiye'nin hakim dairelerinin Safevîler'in ardından isyanlar çıkarmaya çalıştığı, bu amaçla Sunnî-Şia adavetini körüklediği vurgulanmaktadır.⁴¹

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliğinde XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'nın Azerbaycan'a yürüyüşleri konusu üzerinde ayrıca durulmuştur. Burada Safevîler'in zayıflamasını fırsat bilen Sultan ve onun vassalı olan Kırım hanının ordularının Karabağ ve Salyan bölgelerini talan ettiği, 1585 yılında Türkler'in Tebriz'i ele geçirerek orada büyük dağınıklıklar yaptığı, şehri terk etmezden önce *"yaklaşık 15 bin⁴² ahaliyi katledip, çok sayıda kadın ve çocuğu esir olarak götürdükleri, geri çekilirken Gence, Ordubad, Şamahı, Bakü ve diğer şehirleri yağmaladıkları"* kaydedilmekte, Türk ordu başçalarına Bakü, Şamahı, Derbend ve diğer bölgelerde geniş topraklar verildiğine, halka büyük vergiler yüklediklerine, ayrıca Azerbaycan'da zorla Sünniliği yaydıklarına ve Şiaları takip ettiklerine⁴³ özel vurgu yapılarak açık şekilde XVI. yüzyıl boyunca Azerbaycan halkına politik, ekonomik, kültürel ve dini anlamda çok ciddi zararları dokunmuş bir Osmanlı imajı yaratılmaktadır.

Sovyet dönemi tarih ders kitaplarına paralel olarak bağımsızlık dönemi *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında da Çaldıran sonrası dönem benzer

⁴⁰ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 7, 119; a.mlf., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 152.

⁴¹ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 42; Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8, 66-67.

⁴² Bir diğer ders kitabında 16 bin olarak gösterilmiştir. Bkn. Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 45.

⁴³ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8, 73.

şekilde, Osmanlı'nın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi bağlamında ele alınmaktadır. Şah İsmail'in vefatının ardından hakimiyete gelen oğlu I Tahmasib (1524-1576) döneminde Safevîlerde merkezî hakimiyetin zayıflamasından yararlanan Osmanlılar I Sultan Süleyman Kanunî'nin (1520-1566) başçılığında 1534-48 yılları arasında üç defa Azerbaycan'a yürüyüş etmiş, Tebriz'i yağmalamış, fakat büyük kayıplar vererek geri dönmüşler. 1578 senesinde Osmanlılar Tebriz'e kadar Azerbaycan topraklarını tekrar "işgal etmiş", Tebriz'de halkın güçlü direnişi ile karşılaşınca "şehrin yağmalanması emri verilmiş", bunun sonucunda "azametli evler, binalar, cami ve dükkânlar yağmalanmış, dünyanın meşhur çarşılarından biri olan Keyseriyye pazarı yakılmıştır". Osmanlı ordusu 1586-1589 yıllarında Azerbaycan'ın büyük bir kısmını tekrar "işgal etmiş", 1590 İstanbul antlaşmasıyla Azerbaycan XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı "işgali altında" kalmıştır.⁴⁴

XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın Azerbaycan topraklarından çıkarılması konusu her iki dönemin tarih ders kitaplarında küçük bazı ayrıntılara rağmen genelde benzer şekilde ele alınmıştır. Sovyet dönemi ders kitaplarında Kuba, Tebriz, Ordubad, Şirvan gibi Azerbaycan bölgelerinde Türklere karşı geniş halk isyanları ile birlikte, Türkiye'de de "Celaliler hareketi" ismiyle isyanlarından bahsedilmekte, Azerbaycan'da kahramanlık destanlarıyla özdeşleştirilmiş, Rövsen olan asıl ismiyle değil, "Türk feodalları tarafından gözleri çıkarılmış" babasından dolayı Köroğlu olarak adlandırılan halk kahramanının "Türk zalimlerine" karşı mücadelesinin sözlü ve görsel anlatım aracılığıyla altı çizilmiştir.⁴⁵ Bağımsızlık dönemi ders kitaplarında Celaliler hareketinden ve Köroğlu'dan (fazla detay verilmeksizin) Osmanlı "ağalığına" karşı çıkan özgürlükçü hareket bağlamında bahsedilmektedir.⁴⁶ Sonuç olarak 1639 yılında Kasri-Şirin'de Safevî ve Osmanlı devletleri arasında bağlanan antlaşmayla iki taraf arasında muharebelerin sona erdiği belirtilirken, yüz seneden fazla devam eden bu yıpratıcı sürecin her iki Türk devletini zarara uğrattığı, kazanan tarafın ise Doğu'da müstemleke politikası peşinde olan Orta Çağ Batı diplomasisinin olduğu tekraren belirtilmektedir.⁴⁷

Azerbaycan tarihçiliğinde Safevîler döneminde Osmanlı imajının oluşumunda önemli rolü olan son zaman diliminin XVIII. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle ilgili dönemdir. Sovyet dönemi tarih ders kitaplarında "Türk ordularının Kafkasya'ya sokulması" başlığı

⁴⁴ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 7, 158-159; a.mlf., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 10-12.

⁴⁵ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 46; Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8, 74-75.

⁴⁶ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 21-23.

⁴⁷ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 25.

altında işlenmiş konuda Osmanlı, “Doğu’da kendi müstemleke topraklarını genişlendirmeye çalışan İngiltere ve Fransa’nın Kafkasya’daki nüfuzunun güçlenmesine her vasıtayla engel olmaya çalıştıkları Rusya’ya karşı tahrik edilen”, ayrıca “Kafkasya konusunda kendisinin de işgalçi amacı bulunan” bir devlet olarak gösterilmektedir.

Sovyet dönemi Azerbaycan’da ilk resmi tarih ders kitabı yayınlanıncaya kadar başlıca yardımcı derslik olarak kullanılan *Azerbaycan Tarihi: Orta Mekteb İçin Ders Vesaiti* isimli kitapta XVIII. yüzyılın başlarında Türkiye Azerbaycan, Ermenistan, Gürcüstan’ı işgal etme planlarını hayata geçiren, halkın direnişine rağmen Hoy ve Yerevan şehirlerini ele geçirerek halkının büyük kısmını katleden, Nahçıvan ve Ordubad’ı, ele geçirmesinin ardından Tebriz’i iki aylık kuşatmadan sonra ele geçiren, şehri savunan halkın yaklaşık 30 binini katledip bir kısmını köle olarak götürülen⁴⁸, Gence şehrini de işgal eden,⁴⁹ böylece 1725 yılının sonlarına kadar Azerbaycan’ın büyük bir kısmını işgal altında tutan bir devlet olarak gösterilmektedir. Özellikle Gence halkının Hazar kıyılarındaki Rus orduları ile temasa geçerek “bize yardım edin, Türklerin işgalci ellerini buradan keselim ve bu yerleri savunalım”⁵⁰ şeklindeki ifadelerle, Rusya’nın yardımıyla Türklerin kurtulması gereken bir bela olduğu imajı yaratılmıştır.

Azerbaycan Tarihi- 7-8 kitabında aynı dönemle ilgili çizilen Türkiye imajında Türk işgalcilerinin çok ağır bir idarî yönetim yarattığı, çok fazla vergi aldığı, Şiileri ve Hristiyan halkı takip ettikleri, bölgedeki Hristiyanları gayri-müslim olmalarından dolayı göğüslerine sarı renkli kurdele takmaya

⁴⁸ Osmanlılar’ın işgal ettikleri topraklardan çok sayıda kadın ve erkek esir götürdükleri Sovyet dönemi ders kitaplarında sıkça vurgulanan bir konudur. Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* -7-8, (1964), s. 69’da konuyla ilgili daha detaylı şekilde verilen bilgiler, ders kitabının sonraki baskılarından çıkarılmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan’ın da ele geçirilmiş bölgelerini terk ettikleri zaman kendileriyle çok sayıda kadın ve erkeği köle olarak götürdüklerinin, bu durumu anlayabilmek için “o dönemde bir Azerbaycanlı kızın ana dilinde yazdığı şiirden iki beyt getirmenin yeterli olduğu” belirtilerek aşağıdaki dizelere yer verilmiştir.

“Beş kız idik bir arada bu yerde,

Ya İlahi, derman eyle bu derde.

Canım turna, her vatanda, her ilde,

Bizden selam olsun Acem iline.

Akan çaylar esirlerin yaşıdır,

Ahu-nalem gökte melek yaşıdır.

Canım turna, çarhı felek işidir,

Bizden selam olsun Acem iline.” (Dizeler I. Şah İsmail Safevî’nin çağdaşı olan Dirili Kurbanî’ye (XVI. yüzyıl) ait edilmektedir. Bkn.

Meherrrem Gasımlı, *Sednik Paşa Pirsultanlı*, Azerbaycan Eğitim Bakanlığı Gence Devlet Üniversitesi Yayınları, (Bakü: Azerneşr, 2010), 68.

⁴⁹ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 51-52.

⁵⁰ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 51.

zorladıkları şeklindeki özellikleri ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Türkler aleyhine yapılan halk ayaklanmalarının bastırılması için Türkiye’den Azerbaycan’a yeni ceza orduları gönderildiği kaydedilmiştir.⁵¹

Safevîler döneminde Azerbaycan’ın Osmanlı hakimiyetindeki son dönem sayılan, 1724-1735 sonrasıyla ilgili bağımsızlık dönemi tarih ders kitaplarında, işgalci Osmanlı imajının yerini çoğu zaman halkın gönüllü kabul ettiği Osmanlı almaktadır. Osmanlı’nın yönetimi altındaki Azerbaycan halkının *“durumu ağır olanlarını bir kadar iyileştirmek maksadıyla bazı vergileri geçici süreyle toplamadığı”, “Nahçıvan defterleri”nden anlaşıldığı gibi Osmanlılar kadın, çocuk, yaşlı, fiziksel özürlü, hasta, kendini bilime adanmış şahısları vergiden muaf tuttuğuna*⁵² dair ifadelerle Osmanlı yönetimiyle ilgili olumlu imaj yaratılmaya çalışılmış, fakat Yeniçerilerin kurallara uymadıkları, yerli halkı yağmaladıkları, Osmanlı Devleti’nin yeniçerilerin başına buyrukluğunun karşısını almaya muvaffak olamadığı, bu sebeple bölgelerde isyanlar başladığı da eklenmekte, böylece Sovyet dönemi işgalci ve gaddar Osmanlı Devleti imajının yerini, bölgede gönüllü olarak kabul edilen adaleti sağlamaya çalışan, fakat Yeniçerilerle baş edemeyen Osmanlı almaktadır.

Azerbaycan tarihinin Hanlıklar dönemi (XVIII. yüzyılın birinci yarısı ve XIX. yüzyılın birinci yarısı) olarak bilinen zaman diliminde Osmanlı konusu Sovyet dönemi tarih ders kitaplarında Safevî dönemiyle kıyaslanamayacak kadar az ele alınmıştır. Genellikle 1768-1774 Rus-Türk muharebesiyle ilişkilendirilerek gündeme getirilen Osmanlı’nın hakim dairelerinin Kafkasya’nın feodal hakimlerini kendi safına çekmeğe çalışması, Azerbaycan hanlıklarına ve Dağıstan hakimlerine mektuplar göndererek onları Rusya’ya karşı muharebeye çağırması, fakat yerli hanlıkların bu davete önem vermediklerinden bahsedilmekte,⁵³ özellikle Guba hanı Feteli hanın Osmanlı sultanının gönderdiği kıymetli hediyeleri geri çevirerek Rusya aleyhine Türkiye ile ittifak kurma teklifini kabul etmemesi vurgulanmaktadır.⁵⁴ Bağımsızlık dönemi tarih ders kitaplarının Osmanlısı ise, Şeki, Revan, Nahçıvan ve Gence hanlıklarının müttefiki, bazan hamisi konumunda gösterilmektedir.⁵⁵

Sonuç olarak Sovyet ve Post-sovyet dönemlerinde Azerbaycan tarih ders kitaplarında Osmanlı imajını etkileyecek yaklaşımlar arasında bazı

⁵¹ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8, 83-84.

⁵² Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 56-62.

⁵³ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8, 92.

⁵⁴ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 56.

⁵⁵ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi – Ata Yurdu* - 5, 97, 105; Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8 (2015), 113, 115, 120.

benzerliklere rağmen, çok önemli algı farklılığı da gözlemlenmektedir. Sovyet dönemi ders kitaplarında Osmanlı Avrupa, Asya ve Afrika'da yayılmış büyük bir imparatorluk ve XV.-XVI. yüzyıllardaki askerî azameti dolayısıyla Avrupa için güçlü ve tehlikeli bir "öteki" figürü olarak gösterilmektedir. Azerbaycan için ise Osmanlı yalnız bağımsızlığını ihlal, topraklarını işgal, halkını yağmalayan bir "öteki"dir. Azerbaycan devletlerinin Osmanlı korkusu karşısında yegane müttefik olarak görünen Rusya'ya sığınmaktan, ondan yardım istemekten başka çaresi yoktur.

Bağımsızlık dönemi ders kitaplarındaki Osmanlı ise Türk-İslam dünyasında hak ettiği yüksek adı alan, XV.-XVII. yüzyılın başlarına kadar dünyaya meydan okuyan büyük, güçlü bir devlet kimliği üzerine inşa edilmekte, bununla birlikte Çaldıran Muharebesi'nde gerek Batı diplomasisinin, gerekse kendi mezhep taassubunun kurbanı olarak kardeş katliamının ortağı, özellikle XVI. asırda Azerbaycan topraklarını işgal eden bir devlet olarak görülmekte, buna rağmen XVII.-XIX. yüzyıllar arasında bölgede yaşanan siyasi olaylarda Azerbaycan'ın yegane müttefiki, bazen hamisi olarak değerlendirilmektedir.

3. KÜLTÜR KONUŞUYOR

Sovyet dönemi tarih ders kitaplarında Osmanlı'dan önce Türk ve Türkiye imajını oluşturan ilk devlet olarak Selçukluların Azerbaycan'ı işgal etmesinin ekonomik ve kültürel sonuçlarına yönelik tavır, dönemin resmi ideoloji atası K. Mars ve F.Engels'ten yapılan alıntıyla da desteklendiği gibi çok açıktır: "*Selçuklular kendi yolları üzerinde karşılaştıkları her bir şeyi yıkarak geçmiş, viran etmişler*"⁵⁶. Genel ders kitabı anlayışına uygun olarak Azerbaycan ders kitaplarında da dipnot usulu alıntı yapma geleneği yaygın olmamakla (nere-deyse hiç bulunmamakla) birlikte, özellikle Selçuklularla ilgili anlatımlarda konuyla ilgili tarihi belge hüviyeti taşımasına rağmen K.Marks ve V.İ.Lenin gibi dönemin ideoloji babalarının eserlerinden dipnot gösterilerek yapılan alıntılar,⁵⁷ ideolojik tarih yazıcılığında otoritenin yorumunun gösterilmesi açısından önemli ayrıntı olarak görülebilir. Sonuç olarak, Sovyet dönemi ders kitaplarında Selçuklular'ın Azerbaycan'a kültür ve medeniyet adına herhangi bir olumlu katkılarının bulunmadığı belirtilmektedir.⁵⁸

Bu yaklaşımın tam zıddı olarak bağımsızlık dönemi ders kitapları Selçukluların bölgeye en önemli kültürel katkısının Azerbaycan Türklerinin

⁵⁶ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1964), s. 38; Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* (1978), 40.

⁵⁷ 172 sayfalık eserde 10'u V.İ. Lenin'in Eserleri, 4'ü Marks ve Engels'in arşivinden olmakla toplam 14 dipnot kullanılmıştır.

⁵⁸ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1964), 38-39; Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 40-46.

kimliğinin tamamlayıcı son halkası olduğunu ön plana çıkarmaktadır. Azerbaycan halkının kimlik-kültür ilişkisi zemininde Selçuklu Türklerinin bölgeye gelişi işgal ve zorbalıktan uzak bir şekilde, “*Türk’ün Türk’e kucak açması*”⁵⁹ olarak tasvir olunmaktadır. Bunun yanı sıra aynı kökten gelen ve aynı dili konuşan Oğuz-Selçuk Türklerinin kadim Azerbaycan Türkleriyle kısa bir sürede kaynaşması, böylece Selçuk akınları sayesinde Oğuz-Türk tayfalarının Güney Kafkasya’nın ve Azerbaycan’ın başlıca etnik ve siyasi unsuruna çevrilmesi ön plana çıkarılmaktadır. Böylece Selçukluların bölgeye gelişi Azerbaycan Türk halkının teşekkül sürecinin son aşaması olarak görülmektedir.⁶⁰

Selçukluların kültürel katkısıyla ilgili Sovyet dönemi ders kitaplarındaki olumsuz yaklaşım Osmanlı’yla ilgili olarak da devam ettirilmiştir. Özellikle Türkiye-İran muharebeleri bağlamında Azerbaycan medeniyetinin inkişafının kötü yönde etkilendiği, bu muharebeler zamanı bir sıra medeniyet insanının helak olduğu, büyük çoğunluğun zorla Türkiye’ye götürüldüğü⁶¹ vurgulanarak Osmanlı’nın Azerbaycan’da herhangi kültürel katkıda bulunması bir tarafa, hatta kültür ve medeniyete öncülük edecek sanat adamlarını Türkiye’ye götürmesiyle yerel kültürün kendini geliştirmesine de önemli darbe indirdiği imajı güçlendirilmiştir. Dönemin ders kitaplarında Osmanlı’nın kültürü kötü yönde etkilediği bir diğer konu ise Türk diliyle ilgilidir. Bununla ilgili olarak XVII. yüzyılda Azerbaycan halkının “*Osmanlı işgalcilerinin pençesi altında olduğu yıllarda Türk dilinin devlet dili olması*”, “*İran feodallerinin yönetimine düştükleri zaman resmi dilin Farsça olmasıyla*” eşitleştirilmekte, bütün bunlara rağmen, XVII. yüzyılda Azerbaycan dilinin daha fazla zenginleştiği teslim edilmektedir. Azerbaycan dilinin aslında Osmanlı Türklerinin dilinden çok daha geniş arazilerde, hatta İsfahan’da şahın sarayında da Farsça’dan ziyade kullanıldığı, o dönemde Azerbaycan ve İran’da bulunmuş bir Avrupalı seyyahın diliyle aktarılmaktadır.⁶²

Bağımsızlık dönemi ders kitaplarında Osmanlı’nın Türk-İslam medeniyetindeki önemi kısa şekilde teslim edilmekle birlikte,⁶³ Azerbaycan ve Osmanlı’nın kültür ve medeniyet açısından karşılıklı etkileşimi üzerinde durulmamaktadır. Bunun tam zıttı olarak, Osmanlıların bölgeyi ele geçirdiği

⁵⁹ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 7, 58.

⁶⁰ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 7, s. 63; a.mlf., *Azerbaycan Tarihi* - 8, s. 9. Konunun bağımsızlık döneminin ilkin dönemlerinden Azerbaycan tarihçiliğinde benzer şekilde ele alınmasının örnekleri için bkn. Mahmud İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı 1993), 71 vd.; İğrar Aliyev, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm 1993), 105 vd.

⁶¹ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 79.

⁶² Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 79.

⁶³ Mahmudlu v.dğr., *Umumi Tarih* - 7, 63.

zaman bazı ilim ve kültür erbabının ülkeyi terketmek zorunda kaldığı vurgulanmıştır.⁶⁴ Bu yaklaşımda küçük bir istisna Osmanlı sultanı Süleyman'la Azerbaycan'ın en büyük şairlerinden sayılan Füzulî'nin Bağdat'ta görüşmesi, şairin sultana Leyli ve Mecnun eserini takdim etmesi ve karşılığında sultan tarafından aylık bağlanarak mükafatlandırılması şeklindeki ayrıntıdır. Bu olayın iki meşhur şahsiyetin aynı karede biraraya getirildiği⁶⁵ görsel aracılığıyla sunulmasıyla, bir anlamda kültürel açıdan dönemin olumsuz Osmanlı imajının aradan kaldırılmasına bir nebze de olsa katkıda bulunulduğu söylenebilir.

4. TARİH TEKERRÜR EDİYOR

Sovyet dönemi ders kitaplarında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinin tamamlandığı XIX. yüzyılın birinci yarısından I. Dünya Savaşı'na kadar yaklaşık bir asırlık dönemle ilgili Türkiye imajının oluşumunu etkileyen önemli diğer bir olay üzerinde durulmamıştır. Sovyet dönemi tarih ders kitaplarında ikinci Rus devrimi (1914-17) sırasında Dörtler İttifakı'nın üyesi olarak Türkiye'nin aslında Almanya'nın vassalı durumunda olduğu, buna rağmen Türkiye'nin hakim dairelerinin Azerbaycan dahil olmakla bütünlükte Kafkasya'yı, Orta Asya'yı, Volga nehri kıyılarını, İran Azerbaycan'ını işgal etme planları kurduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte, daha savaşın başlarında Sarıkamış'ta darmadağın edilen Türkiye ordusunun "*Rus ordularının Erzurum ve Trabzon'u ele geçirmesine de engel olamayacak kadar zayıf*"⁶⁶ olduğu belirtilerek Türkiye'nin içinde bulundu askerî ve politik zorluklar gözler önüne serilmektedir.

Dönemin ders kitaplarında Türkiye imajını belirleyecek en önemli zaman dilimi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemidir. Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliğinde "*Azerbaycan Cumhuriyeti*" olarak bahsedilen bağımsız bir yasal bir devletten değil, "*Türk işgalçilerinin uşağı*" olan "*Müsavat Hükümeti*"nden bahsedilmesi, dönemin Türkiye'yle ilgili resmi yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir.⁶⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ortaya çıkmasına götüren olaylarla ilgili olarak Sovyet dönemi tarih ders kitaplarında oluşturulan ana fikir Türkiye'nin Almanya'yla ittifak kurarak Azerbaycan'ı işgal etmeyi planlayan, bu uğurda Kafkasya'daki "*Sovyet devrimi aleyhtarlarının uşaklığından*" yararlanarak Kafkasya işgaline başlayan, müsavatçıla-

⁶⁴ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 8, 38.

⁶⁵ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 5, 87-88.

⁶⁶ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 130-131; Aliövsat Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10 (Bakü: Maarif 1986), 53.

⁶⁷ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10, 95.

rı tahrik ederek Sovyet hükümeti aleyhine 1918 yılı 30 Mart katliamının gerçekleştirilmesinin asıl günahkarı olarak gösterilmektedir.⁶⁸ Devamında Türk ordularının “*kendi menfaatleri doğrultusunda işgal*” ettikleri Gence’nin kendilerini bağımsız ilan eden müsavatçılar tarafından başkent olarak seçilmesinden bahsedilerek Türkler’in “*devrim aleyhtarı müsavatçıların*” hamisi olduğunun altı çizilmektedir.⁶⁹ Türk orduları Azerbaycan’daki Sovyet aleyhtarı “*eşkiyalar*”ı yöneterek Azerbaycan’ın büyük bir kısmında yaşanan “*iç savaşın*” başlıca müsebbibi olarak gösterilmektedir.⁷⁰ Türklerin müsavatçılarla birlikte işçi ve köylülere zulmettiği, halkı terör korkusunda tutmak için her yerde dar ağaçları kurdukları,⁷¹ kısa süre içinde “*Azerbaycan halkının nefretini kazanan Türk işgalçilerine karşı Gence, Gazah ve Karabağın halkının mücadelesi başladığı*”, Almanya ve Türkiye’nin I. Dünya Savaşı’nı kaybetmesi sonucu Türkiye’nin Azerbaycan’dan çıkarmak zorunda kaldığı ordularının geri çekilirken halk tarafından saldırıya uğradığı⁷² kaydedilmektedir. Böylece, azınlık bir burjuvaziyle ortaklık yaparak Azerbaycan’a kendi çıkarları doğrultusunda zorla giren, siyasi istikrara engel olan, halkı terör psikolojisinde tutan, halk ayaklanmalarıyla yolcu edilen bir Türkiye imajı oluşturulmuştur.

Sovyet dönemi resmi tarih ideolojisine uygun olarak Azerbaycan’da istenmeyen devlet imajında takdim edilen Türkiye, ilgili dönemin olaylarından bahseden bağımsızlık dönemi tarihçiliğinde 1918 yılı 4 Temmuz Batum Barış ve Dostluk Antlaşması imzalanarak “*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni resmî olarak tanıyan ilk devlet*” olarak gösterilmekte⁷³, özellikle antlaşmanın 4. maddesi vurgulanarak Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan için taşıdığı hayati önemin altı çizilmektedir. Bu maddeye göre, “*qardaş (kardeş) Osmanlı Devleti*”⁷⁴ Azerbaycan’a askerî yardım etmeyi kendi üzerine almaktaydı. Bu sebeple Azerbaycan’ın kendini savunabileceği askerî gücü olmaması dolayısıyla yardım başvurusunda bulunduğu an Osmanlı Devleti isteğine derhal cevap vermiş ve Temmuz ayında Nuri Paşa’nın başçılığında Türkiye ordusu Azerbaycan’a gelmiş, Azerbaycanlı ve Türkiyeli askerlerin müteşekkil ordusu olarak Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918 yılında Bakü’yü düşmanlardan kurtararak şehrin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin başkentine çevrilmesine

⁶⁸ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 156-157.

⁶⁹ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10, 99.

⁷⁰ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10, 90-99; Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 162-163.

⁷¹ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10, 98.

⁷² Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10, 98-99.

⁷³ Yagub Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 9 (Bakü: Şarg-Garb 2016), 106.

⁷⁴ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - Ata Yurdu - 5, 145.

hizmet etmiştir.⁷⁵ 1918 yılı Ağustos ayında Berlin’de Sovyet Rusyası’yla Almanya arasında bağlanmış gizli anlaşmanın Azerbaycan’ın mükadderatı için yaratacağı büyük tehlikenin Osmanlı yardımıyla bertaraf edildiği kaydedilmekte, fakat I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti’nin kaybetmesinin, Cumhuriyet’in uluslararası durumunu etkilediği de eklenmektedir. “*Osmanlı Devleti Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne hangi alanlarda yardım etti?*”⁷⁶ sorusuyla Osmanlı’nın Azerbaycan Halk Cumhuriyeti için oynadığı önemli rol öğrencide pekiştirilmeye çalışılmaktadır.

Sovyet dönemi ders kitaplarında XX. yüzyılın başlarında Türkiye’yle ilgili oluşturulan geleneksel işgalci imajına, pantürkizm ve panislamizm gibi sakıncalı ideolojilerin beşiği olması da eklenmiştir. Bu bağlamda halk kitlelerinin geride kalmışlığı ve cahilliği, cehalet ve mevhumatın hükümranlılığı altında mürteci, panislamist ve pantürkist düşüncelerin Azerbaycan’a nüfus ettiği, panislamistlerin tüm müslüman halkları Türkiye Sultanlığının hükümranlılığı altında birleştirmeyi tebliğ ettikleri eleştirilmekte, panislamizm gibi bütün Türk halklarını Türkiye’nin hükümranlılığına tabi etme maksadı taşıyan pantürkizm de aşırı milli ideoloji olarak kötülenmektedir.⁷⁷ Böylece, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın yalnız pantürkizm ideyalarına sahip mürteci kesiminin desteklediği bir Türkiye imajı verilmekte, “*en mürteci burjuvazi-ruhani dairelerin menfaatlarını savunan panislamistler ve pantürkistler grubu*”nun savaşta Alman-Türk tarafının zafer elde etmesini desteklediği, aralarında “*irticacı Azerbaycan publisisti*” Ali Bey Hüseyinzade’nin de bulunduğu Rusya’dan Türkiye’ye mühaceret etmiş bir grup pantürkistlerin, 1915 senesi Aralık ayında Almanya’ya müracaat ederek Kafkasya, Orta Asya, Kırım ve Volgaboyu toprakların Rusya’dan alınarak Türkiye Devleti’nin terkiğine katılmasını istediği⁷⁸ kaydedilmekle, Azerbaycan’ın Rusya karşısı olup Türkiye’ye meyleden kesiminin irticacı azlıktan başkası olmadığı düşüncesi pekiştirilmektedir.

Milli tarih yazıcılığının Sovyet ve Post-sovyet dönemleri arasında Osmanlı imajının en belirgin şekilde değiştiği dönem XX. yüzyıldır. Bağımsızlık dönemi Tarih ders kitaplarında Sovyet dönemi ders kitaplarındaki işgalçi Osmanlı imajı yerini tam olarak işgalçi Rusyaya bırakmakta, Kafkas cephesinde Osmanlı ile karşı-karşıya duran Rusya’nın asıl amacının İstanbul’u ve boğazları, Doğu Anadolu’yu ele geçirmek, Osmanlı topraklarını müttefikleriyle paylaşmak olduğu belirtilmektedir. Azerbaycan halkının Osmanlı Devleti’ne

⁷⁵ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 9, 93-95.

⁷⁶ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 9, 106.

⁷⁷ Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 7-8 (1978), 154.

⁷⁸ Hüseyinov, *Azerbaycan Tarihi*, 131; Guliyev, *Azerbaycan Tarihi* - 9-10, 53.

büyük rağbet, Rus hükümetine ise derin nefret duyguları beslediğinin Rusya hükümeti tarafından çok iyi bilindiği, bu maksatla Rusların Kafkas cephesinde savaşmak için yalnız Ermeni ve Gürcülerden oluşan desteler yarattığı kaydedilmektedir.⁷⁹ Böylece, bağımsızlık dönemi tarih ders kitapları Azerbaycan halkının XX. yüzyılda bağımsızlığını kazanma sürecinde Rus, Ermeni ve Gürcü (Hristiyan) bloğu karşısında Osmanlı'yı bölgede yegane müttefik olarak gördüğü savunulmaktadır.

Bağımsızlık dönemi tarih kitaplarında XX. yüzyılın başlarında Osmanlı (Türkiye) yalnız Rus, Gürcü ve Ermeni (Hristiyan) ittifakı karşısında stratejik ortak olarak önemli bulunmamakta, aynı zamanda Türk üst kimliğiyle Azerbaycan halkının kardeş ("qardaş") gözüyle baktığı can dostu olarak gösterilmektedir. *Azerbaycan Tarihi* - 5'te yer alan "*Qardaş yardımı – Qardaş qardaşa borç vermez – elinden tutar*" isimli başlık, tarih dersinin ilk kez okutulduğu beşinci sınıf öğrencisinde 1920 yılı Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki yakınlığın vurgulanarak Azerbaycan-Türkiye kardeşliği söyleminin güncel politik söylem değil, tarihi ilişkiler üzerine kurulduğu düşüncesinin oluşturulması bakımından önemlidir. Neriman Nerimanov'un Atatürk'e yazdığı mektubunda yer alan "*Paşam, bizim Türk milletinde kardeş kardeşe borç vermez, her zaman onun elinden tutar, biz kardeşiz ve her zaman elinizden tutacağız*"⁸⁰ ifadeleriyle Türkiye'ye yalnız siyasi müttefik olarak bakılmadığını, bunun ötesinde milli kimlik bağlarıyla bağlanıldığının altı çizilmektedir.

Sovyet dönemi ders kitaplarında 1923 yılı 29 Ekim tarihinde TBMM'nin kararıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından milliyetçi ve laik bir devletin kurulmasını sağlayan olumlu anlamda devrim olarak bahsedilmekteyse de ideolojik yaklaşımla bu devriminin emeksever halk kitlelerinin taleplerini karşılamadığı vurgulanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti bu sürede Avrupa devletlerinin etkisi altında kaldığı, II. Dünya Savaşı sırasında tarafsızlığını ilan etmiş olmasına rağmen aslında Almanya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesini bekleyerek fırsatı değerlendirmeyi düşündüğü ileri sürülmekle Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti arasında siyasi sürekliliğin devam ettiğinin de altı çizilmektedir. Cumhuriyet döneminde de Türkiye aslında Batı'nın etkisi altında gösterilmekte, özellikle NATO üyesi olmasının ardından 1950'li

⁷⁹ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi* - 9, 75.

⁸⁰ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi- Ata Yurdu* - 5, 157-158.

yıllarından itibaren ABD'nin bölgedeki politikası doğrultusunda çalışan bir devlet olduğu belirtilmektedir.⁸¹

Bağımsızlık dönemi ders kitapları XX. yüzyılın dost, müttefik Osmanlı imajını Cumhuriyet dönemiyle devam ettirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak *"Büyük siyasetçi"* Mustafa Kemal Atatürk'ün iktisadi ve sosyal reformları sayesinde dünyevi ve milliyetçi özelliğiyle tanınan bu Türkiye imajı, terör ve anarşiye karşı mücadelesiyle Süleyman Demirel, *"Türkiye ekonomisi mucizesinin babası"* adlandırılan Turgut Özal ve son olarak *"iç ve dış politikada kazandığı uğurlar sayesinde 2014 yılında Cumhurbaşkanlığına seçilmeyi hak eden"* Recep Tayyip Erdoğan özelinde devam ettirilmiş, ayrıca ismi geçen Türkiye liderlerinin resimleriyle görsel olarak da desteklenmiştir.⁸²

Tarih ders kitaplarında ekonomik ve politik anlamda başarılı bir ülke olarak gösterilen Türkiye, aynı zamanda Azerbaycan'ın bölgedeki en yakın müttefikidir. 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olarak Osmanlı gibi,⁸³ Türkiye Cumhuriyeti'nin de 1991 yılı 18 Ekim tarihinde bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Respublikası'nı resmî olarak tanıyan ilk devlet olmasının altı çizilerek⁸⁴ genel anlamda Azerbaycan'ın bağımsızlığının bölgedeki ilk savunucusunun Türkiye olduğu gösterilmiştir. Türkiye, XXI. yüzyılda Azerbaycan'ın Ermenistan dışında ilişkileri normalleştirdiği komşu ülkeler arasında ekonomik, politik, askeri ve kültürel karşılıklı ilişkilerin en yüksek düzeye ulaştırıldığı bir devlettir. 2009 yılında ABD ve diğer Avrupa ülkelerinin baskısı altında Ermenistan'la sınırları açma konusunda çok zor seçim karşısında kalan Türkiye, diplomatik görüşmeler sonucu Azerbaycan'ın milli menfaatine karşı herhangi bir adım atmayacağını resmi şekilde açıklayarak Ermenistan'la sınırın açılmasını onaylamamıştır. Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev'in *"bir millet iki devlet"* olarak isimlendirdiği Türkiye'yle Azerbaycan arasında askeri-siyasi ilişkiler XXI. yüzyılın başlarında daha da güçlenmiştir.⁸⁵

SONUÇ

Diğer komşu halklar ve devletlerle mukayesede Osmanlı (Türkiye), Azerbaycan'ın tarih yazıcılığında önemli bir tarihi figür olmuştur. Sovyet dönemi resmî tarih yazıcılığı gereği Osmanlı, Azerbaycan için sürekli işgalci

⁸¹ Volk Stepan Stepanoviç v.dğr., *En Yeni Tarih 9 (1939-1988)* (Bakü: Maarif 1990), 256-257.

⁸² Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 9*, 107-111.

⁸³ Yagub Mahmudlu v.dğr., *Umumi Tarih - 9* (Bakü: Şarg-Garb 2016), 71.

⁸⁴ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 9*, 174.

⁸⁵ Mahmudlu v.dğr., *Azerbaycan Tarihi - 9*, 185.

öteki konumuna yerleştirilmiş, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından tarihin yeniden okunması süreci başlamış ve geline aşamada özellikle Osmanlı algısında önemli değişikliklere götüren yaklaşımlar ileri sürülmüştür.

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliğinde Osmanlı Devleti özelinde Türkiye algısının en olumsuz portresi çizilmiştir. Avrupa, Asya ve Afrika'da geniş arazileri işgaller sonucu ele geçiren Osmanlı, XVI.-XVIII. yüzyıllarda Azerbaycan'ın da bölgedeki en korkulu rüyasıdır. Çaldıran Muharebesi'nde gerilen Osmanlı-Safevî ilişkileri bunun için iyi bir bahane olmuş, Osmanlı sürekliliği Azerbaycan topraklarına işgal yürüyüşleri gerçekleştirmiştir. Bu yürüyüşler sırasında Osmanlı, halktan onbinlerce insanı katletmesine, bir o kadar insanı köleleştirerek kendi topraklarına götürmesine, özellikle Şii ve Hristiyan halka baskı ve zulüm yapmasına, halkı yağma ve ağır vergilerle iflas ettirmesine, ayrıca çok sayıda bilim ve sanat adamını Türkiye'ye götürmesine göre Azerbaycan'a siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda en fazla zararı dokunmuş ülke olarak gösterilmektedir.

Bağımsızlık dönemi tarih ders kitaplarındaki Osmanlı imajı, Sovyet dönemiyle bazı açıdan örtüşmekteyse de çoğu zaman farklı yaklaşımlarla daha ılımlı bir Osmanlı algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Çağdaş ders kitaplarında da Osmanlı-Safevî ilişkisi milli tarihçiliğin en hassas konularından biri olarak kalmaktadır. Çaldıran örneğinde Osmanlı'nın Safevî aleyhtarlığının başlıca nedeni aşırı mezhep taassupu olarak gösterilmekte, iki büyük Türk devleti arasındaki bu anlaşmazlıkta Orta Çağ Batı diplomasisinin de politik müdahalesinin altı çizilmektedir. Böylece, sovyet dönemi tarihçiliğinden farklı olarak Osmanlı, olayın tek taraflı suçlusu olmaktan kurtarılmakta, asıl "öteki"nin iki Türk-Müslüman imparatorluğun gelişmesine engel olmaya çalışan, aradaki mezhep farklılığından maharetle yararlanan Batı diplomasisi olduğu ileri sürülmektedir. XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında Azerbaycan'a yapılan Osmanlı yürüyüşleri bağımsızlık dönemi tarihçiliğinde de işgal olarak görülmekte, fakat Osmanlı tahrir defterlerinden kaynak verilerek Azerbaycan halkına karşı vergi politikasında insancıl davranıldığına altı çizilmektedir, bunun yanında Osmanlı Devleti'nin baş edemediği Yeniçerilerin halka çeşitli eziyet ettiği de vurgulanmaktadır.

Gerek Sovyet, gerekse Post-sovyet dönemi ders kitaplarındaki son bir asrın Türkiye algısı aynı zamanda güncel Türkiye imajını da yansıtması açısından önemlidir. Sovyet dönemi tarihçiliğinde I. Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan'ı tekrar işgal eden Osmanlı'yla II. Dünya Savaşında Almanya'nın

Kafkasya politikasında benzer misyonu taşıdığına ima edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a yönelik işgal politikasını hala devam ettirdiği ima olunmakta, ayrıca Cumhuriyet Türkiye'sinin Batı'nın, özellikle NATO'ya üyeliğinin ardından ABD'nin etkisi altında politika yürüttüğüne dikkat çekilmektedir.

Bağımsızlık dönemi ders kitaplarında ise, Türkiye'den "kardeş Osmanlı Devleti" olarak bahsedilmekte ve 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında Kafkas ordusu aracılığıyla gösterdiği hizmetin önemi teslim edilmektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan devlet Osmanlı Türkiye'si olduğu gibi 1991 yılında kurulmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülkenin de Türkiye Cumhuriyeti olduğu vurgulanarak son bir asırda Türkiye'nin Azerbaycan için bölgedeki ilk müttefik olma rolünü koruduğu belirtilmektedir. Türkiye Karabağ'ın geri alınmasında ve Ermeni sorununun halli gibi Azerbaycan'ın en önemli milli davasının hallinde bölgedeki en yakın destekçisidir. Gerek son dönemler uluslararası politikadaki güçlü mevkii, gerekse gelişen ekonomisiyle Türkiye Azerbaycan'ın komşuluk ilişkilerinde ilk müttefik devlet olmaktan öte, "iki devlet bir millet" deyimini gereği Azerbaycan'a kardeş ülkedir.

Sonuç olarak Osmanlı (Türkiye) algısıyla ilgili sovyet dönem Azerbaycan tarihçiliğindeki birçok yaklaşımın köklü şekilde değiştiği, fakat Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve vatan savunması gibi milli tarih yazıcılığının başlıca konularında bazı yaklaşımların benzer şekilde devam ettirildiği görülmektedir. Milli tarih yazıcılığındaki en önemli değişiklik kimlik konusu üzerindedir. Sovyet dönemi ders kitaplarındaki Azerbaycan'ın yerel halklarının oluşturduğu, bir anlamda üst kimlikten yoksun ve menşeyi tam olarak belirsiz olan Azerbaycan kimliğinin yerini, bağımsızlık dönemi ders kitaplarında Azerbaycan'ın etnogenezinin önemli ölçüde Türkçe konuşan halklar almakta, bu kimlik oluşum sürecinin Selçuklu Türkleriyle tamamlandığı ileri sürülmektedir.

Milli tarih yazıcılığında bir diğer önemli farklılık, Sovyet dönemi resmî tarih yazıcılığına uygun olarak Kafkasya'nın kardeş halkları – Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni halklarının İran ve Türkiye gibi yabancı işgaline karşı birlikte mücadelesinin yerini, Bizans-Gürcü-Ermeni veya Rusya-Gürcü-Ermeni müttefik güçlerine karşı Azerbaycan Türklerinin Selçuklu/Osmanlı

Türkleriyle birlikte mücadelesinin alması, böylece müttefik algısında SSC-B'nin kardeş halkları kimliğinin yerini Türk-Müslüman kimliği almaktadır.

Gerek Sovyet dönemi, gerekse bağımsızlık dönemi milli tarih yazıcılığının ve bunun tarih ders kitaplarındaki yansımalarının en önemli eksikliklerinden biri Türkiye'yle ilgili kültürel etkileşim bakımından yok derecesinde az bilgi içermesidir. Bu durum büyük oranda milli tarih yazıcılığının başlıca konularının, Sovyet dönemi resmî tarih yazıcılığının devamı şeklinde ele alınmasıyla ilişkilidir. Her ne kadar münferit olaylara yaklaşımda iki dönem arasında farklılıklar gözlemlense de ana konu başlıkları itibarile ders kitaplarındaki tarih yazıcılığının ciddi oranda benzerlik göstermesi, Türkiye'nin Azerbaycan'la kültürel etkileşimine dair bilgilerin bazı istisnalarla dikkate alınmaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Milli tarih yazıcılığının hâlâ daha fazla siyasi-askeri tarih konuları üzerinden anlatılmasının doğal sonucu olarak ortaya çıkan bu sorun, aslında ikili ilişkilerde resmin tamamının görünmesine de engel oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akibalova, Yekaterina – Donskoy, Grigorii. *Orta Asırlar Tarihi*. Bakü: Azərbaycan Devlet Tədris-Pedagoji Edebiyyatı Neşriyyatı, 1963.
- Aliyev, İğrar. *Azərbaycan Tarihi*. Bakü: Elm, 1993.
- Averyanov, Aleksandr. *Yeni Tarih- 9*. Bakü: Maarif, 1982.
- Başaran, Venera. “Çarlık Dönemi Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmgesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2012), 201-221.
- Gasımlı, Meherrem. *Sednik Paşa Pirsultanlı*. Azərbaycan Eğitim Bakanlığı Gence Devlet Üniversitesi Yayınları. Bakü: Azərneşr, 2010.
- Gökçen, Salim –Aybar, Meriç. “Azərbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti 9. ve 10. Sınıflar Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Osmanlı Tarihi Konularının Karşılaştırmalı Tarih Anlayışı Açısından İncelenmesi”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6/17 (Yaz 2017), 267-278.
- Guliyev, Aliövsat. *Azərbaycan Tarihi- 7-8*. Bakü, Azertedrisneşr, 1964.
- Guliyev, Aliövsat. *Azərbaycan Tarihi- 7-8*. Bakü: Maarif, 1978.
- Guliyev, Aliövsat. *Azərbaycan Tarihi- 8-9*. Bakü: Maarif, 1990.
- Guliyev, Aliövsat. *Azərbaycan Tarihi- 9-10*. Bakü: Maarif, 1986.
- Hüseynov, İsmayıl. *Azərbaycan Tarihi – Orta Mekteblər İçin Ders Vesaiti*. Bakü: Kızıl Şərg, 1960.
- İsmayıl, Mahmud. *Azərbaycan Tarihi*. Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993.
- Kosminski, Aaron. *Orta Asırlar Tarihi*. Bakü: Azərneşr, 1941.
- Kuzio, Taras. “History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space”, *Nationalities Papers*, 30/2, (2002), 241-265.
- Kuzio, Taras. “National Identity and History Writing in Ukraine”, *National Papers*, 34/4 (2006), 407-427.
- Mahmudlu, Yagub – Ağayev, Sabir – Hubyarov, Babek – Alişova, Hacer – Hüseynova, Leyla – Bahramova, Sevil. *Azərbaycan Tarihi- 7*. Bakü: Tehsil, 2014.
- Mahmudlu, Yagub – Alişova, Hacer – Hüseynova, Leyla – Cabbarov, Hafiz – Musayeva, Esmira – Bahramova, Sevil. *Azərbaycan tarihi- 8*. Bakü: Tehsil, 2015.
- Mahmudlu, Yagub – Aliyev, Gabil – Abdullayev, Mehman – Hüseynova, Leyla – Cabbarov, Hafiz. *Azərbaycan Tarihi- 9*, Bakü: Şərg-Garb, 2016.
- Mahmudlu, Yagub – Cabbarov, Hafiz – Hüseynova, Leyla, *Ata Yurdu - 5*. Bakü: Tehsil 2014.
- Mahmudlu, Yagub – Hüseynova, Leyla – Hubyarov, Babek – Ağayev, Sabir – Bahramova, Sevil – Alişova, Hacer. *Ümumi Tarih- 7*. Bakü: Azpoligraf, 2014.
- Mahmudlu, Yagub – Necefli, Tofig – Memmedov, Kerem – Bahramova, Sevil – Ağayev, Sabir. *Ümumi Tarih- 9*. Bakü: Şərg-Garb, 2016.
- Memmedbeyli, Şamil. *Azərbaycan tarihi tədrisinin bəzi məsələləri (metodik vesait)*. Bakü: y.y., 1960.
- Smith, Antony D. *Myths and Memories of the Nation*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Solonary, Vladimir: “Creating a “People”: A Case Study in Post-Soviet History-Writing”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4/2 (2003), 411-438.
- Stepanoviç, Volk Stepan– Yefimoviç, Lev Gertman – Ruvimoviç, Levin Genrih – Yakovleviç,

- Aleksandr – İvanova, Yevgeniya – Mikhayloviç, Stanislav – Konstantinoviç, Viktor. *En Yeni Tarih 9 (1939-1988)*. Bakü: Maarif, 1990.
- Şimşek, Ahmet – Cengiz, Nigar Meherremova. “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, *Turkish History Educational Journal*, 4/2 (2015), 225-258.
- Tillet, Lowell R.. *The Great Friendship: The Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969.
- Turan, Refik. “Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı”, *Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*. Nşr. Ahmet Şimşek. 75-90. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- Turan, Refik. Azerbaycan’da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Sovyet Azerbaycanı’ndan Azerbaycan Cumhuriyeti’ne)”. Ankara: AKDİTK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Türk, Caner –İlgaz, Selçuk –Bilgili, Ali Sinan. “Azerbaycan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmgesi”, *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), 429-444.
- Yılmaz, Harun. *National Identities in Soviet Historiography: The Rise of Nations under Stalin*. New York: Routledge, 2015.

